

Жерлеу ғұрпына қатысты фольклор

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Мәдени мұра» Ұлттық стратегиялық жобасы аясында жарық көретін «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымын әзірлеуді одан әрі жалғастырады.

Серияның бұған дейін баспаға ұсынылған тоқсан томы ұлттық фольклорымыздың аса бір көркем де көлемді саласы болып саналатын эпостық шығармаларға, ертегілерге, шетелдердегі қазақ фольклорына, қара өлең, жұмбақтар мен мақал-мәтелдер сияқты шағын жанрларға арналды. Дәлірек айтқанда, «Хикаялық дастандардың» — он үш, «Діни дастандардың» — жеті, «Ғашықтық дастандардың» — он бір, «Тарихи жырлардың» — он бір, «Батырлар жырының» — жиырма, «Мақал-мәтелдердің» — бес, «Қара өлеңнің» — екі, «Шежірелік жыр-аңыздардың» — үш, «Ертегілердің» — бес томы, «Тарихи аңыздардың» — төрт томы, «Жұмбақтардың», «Балалар фольклорының», «Қазақ мифтерінің», «Моңғолиядағы қазақ фольклорының», «Топонимдік аңыздардың», «Күй аңыздардың», «Ру аңыздарының», «Жыр аңыздардың» және «Үйлену салты ғұрпының» — бір-бір томы баспаға дайындалып, басылым көрді. Бұл жинақтардың он екі томында Қытайдағы қазақтардың, бір томында Моңғолия қазақтарының фольклорлық мұралары қамтылды.

Қазақ фольклорының ең бір көне жанрларының бірі—ғұрыптық фольклор. Халық шығармашылығының бұл түрлері ежелгі замандардан бері адам баласымен, оның тұрмыс-тіршілік, әлеуметтік салт-сана, дәстүр, дін, кәсіп тәрізді өмірлік басты құндылықтарымен қабаттаса, кезектесе, сабақтаса дамып келгені мәлім.

Ғұрыптық фольклор ішкі жанрлық тұрғыдан үлкен үш бөлікке бөлінеді. Отбасылық ғұрып фольклорының өзі бала туу, үйлену, жерлеу ғұрпы деп жіктеліп, алуан түрлі рәсім-салттар мен оған қатысты фольклорлық мұраларды қамтиды.

Мемлекеттік «Бабалар сөзі» сериясының «Мұң-шер» өлеңдері деп аталатын кезекті бұл 91-томы жерлеу ғұрпының жанрлық түрлерін түгел қамтуды мақсат етті. Томда адамды ақтық сапарға аттандырудың ғасырлар бойы қалыптасқан жөн-жоралары мен оған қатысты фольклор үлгілерінің негізгі жүйесін сақтай отырып, Ұлттық және Орталық ғылыми кітапханалар мен ӘӨИ-дің қолжазба қорларындағы мәтіндер, фольклорлық экспедиция материалдары пайдаланылды. Жерлеу ғұрпына қатысты фольклорлық жанрлардың өлім оқиғасының өзін ғана емес, оның тірілерге қатысты жай-күйін танытатын ерекшелігі мәтіндердің бізге жету жағдайына әсер еткен. Себебі, адам баласының дүниеден өтуі біркелкі емес, сан алуан. Сондықтан да оған қатысты фольклор үлгілерінің жалпыға ортақ қалыптасқан заңдылықтары есте ұсталды. Атап өтерлік жайт—жерлеу ғұрпының құрамдас бөліктеріне қатысты бірқатар фольклор үлгілерінің Қытай қазақтарының фольклорында сақталғандығы. Мәселен, осы томда беріліп отырған «Араздасу», «Адамды оң жаққа салғанда айтылатын жоқтау» мен «Көңіл

айта келгендермен көріс», «Ақтай жоқтау», «Тұлданған атпен көрісу» өлеңдері шыққан жинақтардан ғана алынып қойылмай, информаторлардың дерек сөздерімен де толықтырылды.

Ал жерлеу оқиғасынан кейінгі айтылған жоқтаулардың тақырыптық түрлері марқұмның отбасындағы орнына, қазақтың дәстүрлі әлеуметтік-отбасылық салтына қарай топтастырыла отырып, мәтіндердің өзін іштей мазмұндық тұрғыдан саралау арқылы орналастырылды.

Себебі дүниеден озған адам ең алдымен отбасының белгілі бір мүшесі ретінде жоқталып, әлеуметтік-қоғамдық сарындар осы негізгі өзекке барып жамалады. Ол батырлық, ақындық я болмаса хан, болыс, би т.б. Сондай-ақ қазақтың ежелгі патриархалды үлкен отбасылық өмірін танытатын дәстүр үлгісін көрсету мақсатында ер-азаматтың үлкен-кіші әйелдерінің жоқтауы қатар берілді. (Мәселен, Ықсанды жоқтау т.б.).

Отбасындағы әке беделі биік саналған дәстүрлі қоғамдағы ананың, әйелдердің, қыздардың өз орны болған, өзара сыйластық пен түсінік қалыптасқан тұтастығы бұзылмай тұрған кезде туған жоқтау өлеңдеріне де басты назар аударылды. Мәселен, «Келіндердің енесін» жоқтауы, «Жеңгелердің қайындарын» жоқтаулары осы мақсаттан берілді.

Жоқтау өлеңдерінің авторлығы өте күрделі мәселе. Себебі, бізге жеткен жоқтаулар ер-азаматтың әйелі болмаса қызының немесе белгілі бір ақынның атына телінеді. Алайда бұл мәселеде қайтқан адамды жоқтаудың міндетті дәстүр болғандығын есте ұстау керек. Ол жөнінде М.Әуезов: «Көп жоқтаудың өз бетінше шығарылған сарыны, дауысы болады. Ескі әдет бойынша, ертеңді-кеш сол сарынға жоқтау өлеңді қосып, дауыс қылады. Онан соң қазақтағы жоқтау өлең өлген бір адамның өзіне ғана арналып шыққан тың сөз болады. Басқа біреудің айтқан жоқтауын айту, жаттама өлеңін айту—қазақ ұғынысынша мін. Ондай жоқтау көңілдің шын қайғы-зарынан шыққан емес, жалған жоқтау болады»¹ деген болатын.

Демек, жоқталмай қалу өлген адамға қандай сын болса, оның артында қалғандарға тағылар үлкен мін болған кезеңде ел арасындағы ақындар марқұмның әйелі, қыздарына жоқтау шығарып беретін болған. Алайда онда ақынның авторлығының сұлбасы да қалмайды. Ол қызының я болмаса әйелінің образына ғана емес, ой-сезіміне еніп, отбасылық сезіммен қоса қалың көптің қайғысын білдіруге міндетті. Бұған, мәселен, Абай шығарған сегіз жоқтаудың ішінен келіні Мағышқа шығарып берген жоқтау арқылы көз жеткізуге болады.

¹ Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы, 2001. 4-том, 22-бет.

Ал заман өте келе, арнайы ақындарды шақыртып жоқтату дәстүрі басымдық ала бастаған тұста ақындық поэзия әсері айқын бола бастайды. Мұндай жоқтау үлгілері өз алдына бір шоғыр.

Бүгінгі күні жерлеуден кейінгі азалау рәсімдерінің үстінде (жетісі, қыркы, жылы) «Мұң-шер өлеңдері» сирек айтылады. Оның орнын Құран сүрелері

алмастырады. Дегенмен кейбір дәстүрді ұстанатын отбасыларындағы айтылатын «Мұң-шер өлеңдерінің» түрлі сипатын таныту мақсатындағы мәтіндер де беріліп отыр.

Жалпы алғанда, жерлеу ғұрпына қатысты фольклор үлгілері түрлі даму, өзгеру заңдылықтарын басынан кешіргенімен, бүгінгі өмір құбылысында да көрініс тауып отыр. Бұл халықтың қайғы салмағынан сейілу үшін сөз күдіретінен таяныш табуға талпынатын ежелгі дәстүрімен тамырлас.

Көптомдықтың принциптеріне сай беріліп отырған мәтіндер ғылыми қосымшалармен қамтамасыз етіліп, жанрлар рим санымен, шығармалардың нұсқалары реттік санмен нөмірленді. Томның ғылыми қосымшаларын: томға енген мәтіндерді жазып алушылар мен жариялаушылар және басылымдар туралы мәліметтер, томға енген мәтіндерге ғылыми түсініктеме, сөздік, жер-су атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар мен діни есімдер туралы деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен томның орыс, ағылшын тілдерінде жазылған түйіндері құрайды.

Құрастырушыдан.

Қай заманда қай жерде болсын, дүниеден озған жанды қастерлеп шығарып салу, ақырғы сапарға бүкіл жөн-жосығымен аттандыру – тірілер алдындағы ұлы міндет. Оның өзі түрлі тарихи даму жолынан өтіп, түрлі формада көрініс тапқан.

Тұтастай алғанда аталған салт-дәстүрлердің «озық жағы» адам сезімін құрметтеу, қайғы қалжыратқан жанның көңіл-сырын бөлісу, өзгенің жан әлеміне үңіле білу міндеттерінен көрінеді. Бұл «қайғыны бөліссең, азаяр, қуанышты бөліссең, көбейер» деген халық тұжырымын туғызған. Аза тұтуға байланысты: өлім үстінде өкпе-назды ұмыту, қайғылы үйге салмақ түсірмей кәде-міндеттерін бөлісіп әкету, азаға жиналған халықгы күту кезінде даурықпай, дабырламай қабақпен ұғысу тәрізді ізгілікке, қайырым, мейірімге тәрбиелейтін дала мәдениеті қалыптастырған ұлттық құндылықтар осы салт-дәстүрлерде көрініс тапқан. Қазақ фольклорында бірде жоқтау, жылау, жоқтаған жыр, дауыс немесе зар, кейде теріс өлең деп аталып жүрген атаулардың қай-қайсысы да Жоқтау жанрының туу, даму сатыларынан хабардар етеді. Бұл тұрғыдағы дүниелердің жұмыр басты пенденің табиғатына тән жарық дүниенің қадір-қасиетін сезіндіру, ел үшін елеулі істер істеуге үйрету, адамдық ұғымға сай өмір кешуге үндеу, тірліктегі іс-әрекеттің таразыға тартылар тұсы бар екендігін аңғарту мазмұнындағы тәрбиелік мәні күні бүгінге дейін аса зор.

Жанрдың табиғатын түсіну үшін жоқтап жылаудың міндетті дәстүр болған, марқұмның жақын-жуығына қойылар сын болған кезеңге ой жарығын түсіру керек.

Қат-қабат қайғыны үстемелете отырып, адам сезімінің ауыр сәттерін бейнелейтін жоқтау үлгілері – адам баласының табиғатына тән ажал ұғымына қарсы күрес тәсілінің бірі тәрізді. Өйткені ол дүниеден көшкен

жанның сөзбен сомдалған тұлғасын танытса, сөз арқылы тірілердің «жан жарасын» емдеу мақсатын көздейді.

Бұл өнер үлгілерінде өлім салған азалы көңіл-күйдің, қайталанбас қайғы-қасіреттің ауыр салмағы болғандықтан, оның таза алғашқы нұсқасы бізге жетпеген. Себебі өзге фольклор үлгілерін жазып алу үшін қолайлы жағдайлар туғызуға болады.

Бізге жеткен және қолжазбалар қорындағы үлгілер — жазба мәдениеттің әсерін бойына сіңірген, шығарушы, айтушы, жазып алушы, қолжазба қорына тапсырушы сияқты бірнеше ой-пікірлер сатысынан өткен, өзінің музыкалық сипатынан, драмалық белгілерінен айрылған, атқаратын қызметі түрленіп, «жадап-жүдеп» жеткен үлгілер. Мұның өзі жанрдың «таза табиғатын» тануға кедергі келтіреді.

Жоқтауды жазып алуға байланысты ең басты мәселе — эмоциялық хал-күйдің өзгеру сипатын анықтау. Оқиға өтіп кеткеннен кейінгі жазылып алынған жоқтаулардағы сезім табиғи емес. Өйткені оқиға үстінде ащы зар, оқыс айғай, ауыр көңіл-күй орын алады. Оқиғадан кейінгі үлгілерде салқын сабыр, өлімге мойынұсынған, тоқтаған көңіл көріністері байқалады. Яғни біреудің эмоциялық ситуациясы түгілі, өзінің басынан өткен хал-күйді ешкім де қалпына келтіріп жеткізе алмайды.

Фольклорлық экспедиция барысында жерлеу ғұрпына қатысты өлеңдерді жазып алуда жас, мезгілсіз қазаға қатысты аса ауыр психологиялық жағдайды басынан өткергендердің бұл тақырыпты қозғауға құлықсыздығы басым екеніне көз жеткіздік.

Ал жасы жетіп, дүниеден озған адамдарға арналған жоқтауларда фольклорлық көркемдеу басым. Жоқтау үлгілерін жазып алудағы кедергілер, адамның басынан кешірген аса ауыр күйзелісті, қасіретті шақты қайта есіне түсіргісі келмеумен бірге, «Өлімнен тыс жағдайда жоқтап жылау, жоқтау айту, өлімді қайтадан шақырады» деген тыйымның ел ішінде әлі де әсері сақталғандығымен де байланысты. Бұл жағдайлар жоқтаушы, шығарушының білім-білігіне, және жоқтау мәтіндерінің бізге жету дәрежесіне байланысты әр жоқтау мәтінінде әр деңгейде көрінеді. Бізге жеткен жоқтау үлгілері ғұрып үстінде орындалды ма, жоқ па, жоқ өлім оқиғасына байланысты шығарылып таралды ма — ол жөнінде деректер аз. Біздің пайымдауымызша, жоқтау дәстүрінің белсенді қызмет атқаруы қоғамдық-әлеуметтік жүк көтерген жағдайлары XIX ғасырға дейін созылған сияқты. Оған өлімге қатысты ақын-жырауды арнайы шақырту, жоқтау шығартып, орындату жағдайларын баяндайтын ел арасынан жиналған мәліметтер куә бола алады. Сондай-ақ ғұрыпта орындалмаған, жеке ақын-жыраулар, өнерпаз тұлғалардың ауызша, жазбаша тарату үлгілері де мол ұшырайды. Шығарылған жоқтаудың ғұрып бойынша (қырқында я жылында) орындалған, орындалмағанына қатысты да композициялық өзгешеліктері болады. Ғұрып үстінде орындалған үлгілер көлемі жағынан шағын, ықшам. Кейіпкердің (марқұмның) іс-әрекеті де, өлім оқиғасы әкелген қайғы-қасірет те, артындағылардың көңіл-күйі де сығымдалған, тыңдаушы тілегіне бағындырылған. Айтылып жатқан жырды тыңдаушы, бағалаушы жұрт бар да, ғұрыптың міндетті түрде атқарылар кезек

күтіп тұрған өзге бөліктері тұрғанда ұзақ-сонар жоқтау айтып отырмайды. Ғұрып үстінде орындалған жоқтаулар, аз сөзге көп мағына сыйғызып, жоқтап отырған адамы жайлы, өлімнің зардабы туралы, оған қатысты күйініш-сүйінішті ел есінде бір жаңғыртып өту міндетін атқарады. Мұндай жоқтауларда тұтас күйінде көрінетін «клишерлердің» орны үлкен. Жалпы жоқтаудың өзегіндегі жоқтау мен жұбатудың қатар өрілетін жағдайында бұл құралдарды қолдану басты мәнге ие. Жоқтау дәстүрінің дүние жүзі халықтарына ортақ бір ерекшелігі — оны, негізінен, әйелдердің орындайтындығында. Мұнда әйел қауымының дүниеге ұрпақ әкелу қарызымен қоса, адам баласын бақи дүниеге де әнге орап шығарып салуы парыз болғандығы көрінеді. Өзге халықтарда жоқтауды «кәсіп еткен» әйелдер творчествосы әртүрлі тұрғыда арнайы сөз етілген. Ал қазақ үрдісінің ерекшелігі — кейбір «ауыстыру» фактілері кезіккенімен, қазақ әйелдерінің жоқтау айтуды арнайы «кәсіп» етпегендігімен дараланады. Бұл қазақтың рулық-әлеуметтік туыстық негізінің мықтылығына және ауызша суырыпсалмалық қасиетінің ерекшелігіне байланысты болса керек.

Демек, қазақ дәстүрінде басқа халықтардағы секілді жоқтау айтудың ауыр жүгі әйелдер қауымының иығына түскен. Оны жиналған көпшілік ішінде арнайы тыңдалу үшін орындалатын жоқтау жолдарындағы әйелдің қиналысты халін танытатын мына жолдар айғақтайды.

Басымды салып базарға,
Көп ішінде, жақсылар.
Қиын екен сөз бастау,
.....

Әрине, мұндай жоқтаулар көп әйелдер қатысып, көп болып жылайтын ғұрыптың өзге бөліктерінен ерекшеленеді.

Демек, дәстүрлі қоғамда дүние есігін жауып, бақи дүниеге аттанған жанды жоқтау — әйел жұртының барлығына емес, ақыл-ойы зерек, пайым-парасаты бөлек, өнерпаз әйелдердің еншісіне тиген. Аналарды жоқтаудағы «көш тоқтатып, ас берген», «тәрбиелі үйдің иесі», «жоқтай білген кісіге садақты ерден кемі жоқ» қасиеттерге ие қазақ әйелдері мен қыздары осы дәстүрдің дамуының бірден-бір себепкерлері. Бұған дейін жанрдың өзіне мән берілмегендіктен, тұтас бір жанрдың тууына, сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетуіне себепші болған әйел-аналар шығармашылығы өздерімен бірге кеткен. Бұл дәстүр — қазақ әйелінің көшпелі қоғамдағы жоғарғы әлеуметтік-қоғамдық рөлін көрсететін белгілердің бірі.

Жайшылықта қуанышқа, т.б. жағдайларға қатысты ғұрыптарды сөзге епті кез келген адам жүргізе беруі мүмкін. Ал ақтық сапарға аттандыру салты оқиғаның өзгешелігіне байланысты ерекше адамдарды қажет етеді. Ғұрыптың міндетті бөліктеріндегі естірту, жоқтау, жұбату айту үшін көргені мен түйгені көп зерделі көкірек керек. Яғни бұл өнер үлгілерін тудырушы, таратушы, сақтаушы тұлғасының ерекшеліктерін танытады.

Жоқтау дәстүрінің бүгінгі күнгі сақталу дәрежесі әртүрлі аймақтық, өңірлік, тіпті ауылдық деңгейдегі өзгешеліктерімен сипатталады деуге болады. Қазіргі осы мазмұнда түсінілетін өлеңдер өзінің бұрынғы көп

сипаттарын жоғалтқан, адамның ішкі шерін шығару қызметімен ғана шектелген. Әрине, кімнің қалай шығарғандығына байланысты, көркемдік биікке көтерілетін тұстарын жоққа шығаруға болмайды.

Қазіргі күндердегі бұл дәстүрдің көбінесе азалы музыкамен алмастырылуы жоқтаудың ең көне формасына қайта оралған қызықты құбылысын танытады.

Қазіргі азалау салтында жылап-сықтауға тыйым салатын «өлім — Алла жіберген бұйрық ретінде» түсіндірілетін ислам қағидаларының әсерінен ғұрыптың көп бөлігін Құран сүрелері алады. Жалпы Ислам діні берік орнаған елдердегі аталмыш салттың өзіндік ерекшелігі қалыптасқан. Иран, Ауған қазақтарынан алынған мәліметтерге қарағанда, тілі шыққаннан құран сүрелерін жаттап өсетін елдерде қайтқан жанды жоқтау, оған сауап тілеуді негізінен Құран сүрелері ауыстыратыны аңғарылады.

Жалпы этнографиялық-фольклорлық экспедиция барысында жинақталған материалдарды талдау барысында көз жететін жағдай — дәстүрдің желісі үзіліп, жанрдың тұтас белгілерінің жоғалып, өзге жанрлармен (жазба әдебиетінің) ортақтаса бастауы немесе өзге іс-әрекет формаларымен орын ауыстыруы. Яғни қоғам, заман өзгерісіне сәйкес рухани қажеттіліктердің өзгерісіне байланысты марқұмның жетісінде, қырқында, жылында атқарылатын іс-шаралар Жоқтау мазмұнындағы марқұмға жұрттың құрметі мен есте қалдыруға талпынысының жаңарған формалары болып табылады.

Ұсынылып отырған томда Жоқтау дәстүрінің белсенді қызмет атқарып, аясы кеңіген, көркейген кезі мен оның әлсіреген тұсын Жанр табиғатымен байланыстыра қарастыру басты назарда ұсталды.

Жоқтаудың ел басындағы елеулі оқиғаларға қатыстылығы аса маңызды арналы мәселе. Аза өлеңдерінің биік көркемдік жоқтау дәрежесіне көтерілуі үшін оның кейіпкерінің (марқұмның) тіршілігінде халқына қалаулы, еліне елеулі қасиетінің болуы маңызды. Егер олай болмаса, қанша көркем дәріптелгенмен, заманнан-заманға жетпеген болар еді. Орақтың, Абылайдың, Кенесарының тұсында өзге де тұлғалар өмір сүрді, өлді, олар туралы жоқтау айтылды. Ал бұл үлгілердің бізге жету себебі—кейіпкерлер қасиетінің (батырлық, хандық) ел басындағы елеулі оқиғалармен сабақтастығы. Өйткені «Елде жоқ рух ақын сөзінде болмайды... Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды»².

Қазақ халқының қоғамдық өмірінде үлкен рөл атқарған Қазыбекті, Жәңгірді, Кенесарыны, Наурызбайды жоқтауларда әлеуметтік сарын басты мән иеленеді. Таптық теңсіздік бітістіріліп, олардың «жаяулыға—ат, жаланаşқа тон болған» іс-әрекеті баса көрсетіледі.

Демек, жоқтаудың өзегі — байлықты, хандықты дәріптеу емес, көнеден бастау алған жеке қаһарманды фольклорлық дәріптеу. Хан емес, қарапайым адамды жоқтаудың өзінде оны ең биік дәрежеге жеткізу — жанрдың өзіндік ерекшелігі. Жоқтауға деген түрлі көзқарастар мен тыйымдар кезінде жанрдың осы ерекшеліктері ескерілмеген.

Көркем жоқтауларда кейіпкердің тегін адам емес екендігін көрсету мақсатында оның ата-тегін санамалап көрсету тәсілі қолданылады. Жоқтау

табиғаты бойынша, кейіпкердің тіршілігінде атқарған қызметтерінің ішінде ел үшін атқарған істері ғана құнды. Болмашы іс-әрекеттер есепке алынбайды. Халық қамы үшін істелген іс қана тілге тиек етіледі. Заман шындығына сай келмесе де, кейбір іс-әрекеттер кейіпкерге таңылады:

Жесір үшін жер бөлген,
Жетімдерге жем берген,

немесе

Пақыр-міскін қамы үшін,
Бақшалар қандай ектірген,

деген жолдарда марқұм өз қоғамының ерекше жаны ретінде жоқталып, ол өмір сүрген кезең «ең жақсы заман», ал оның өмірден өткен кезін «дүниенің қараң қалғанындай» етіп суреттеу жоқтау жанрының өзіне тән заңдылығы.

² Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 236-238-бб.15

Демек, өлген адамның тек жақсысын айту—жоқтаудың негізгі нысанасы. Ол «өлген адам туралы тек жақсысын айту керек» деген халықтық қағиданы қалыптастырған.

Жоқтау дәстүрінің өзі түрлі кезеңдерді басынан кешірген. Мәселен, өлгенге жоқтау айту міндетті, оны айтпау үлкен сын болған тұста кемеліне келіп қарілікке жақындаған адамдардың бұл мәселеге үлкен алаңдаушылық білдіргені байқалады. Бұған өзінің тіршілігіндегі пендешіліктерін сараптай отырып, өзі дүниеден өткеннен кейін артында жаман сөз қалмауын мұрат еткен адамдардың «өзін тірісінде жоқтатып», көңіліне ұнаған үлгісін өлген соң айтуды аманат еткен жағдайлары мысал бола алды.

Қоғамдағы, адам санасындағы әртүрлі өзгерістер нәтижесі де жанрлардың дамуына әсер етеді. Жанрлар дараланады, көмескіленеді, өзге жанрлармен ортақтасады.

Дүниеден озған жанды жоқтап жылау да, аруағын құрметтеп аза тұту да қазақ салтында өзінің бастапқы негізін сақтай отырып, заман өзгерісіне сай түрліше өзгерістерді де бойына жинақтайды. Әрине, қай заманда да қайғының аты — қайғы. Тас түскен жеріне ауыр. Соған байланысты туған жоқтау мазмұнындағы өлеңдер де ешбір заң-қағидаға бағынбайтын адам сезімінің ішкі иірімдері. Жылай отырып үміттендіру, жұбата отырып жігерлендіру бұрынғы жоқтауларға, оның қазіргі үлгілеріне де тән. Әсіресе осы дәстүрдің жазба әдебиетіндегі үлгілері өзіндік ерекшелігімен танылады. Мысалы, ұлы Абайдың сүйікті ұлы Әбдірахманды өзінің жоқтауы мен келініне шығарып берген жоқтауының арасында айтарлықтай айырма бар.

Дәстүрлі дүниетанымға байланысты атқарылатын азалау ғұрпын шартты түрде екі кезеңге адамның қайтыс болып, жерленгенге дейінгі атқарылатын шаралар және адамды жер қойнына бергеннен кейінгі артын күтуге байланысты жол-жоралар деп екі сатыға бөлуге болады. Осыған байланысты, аза жырларының да ішкі жанрлық түрлері әр алуан болып келеді.

Адамның дүниеден өтуі әртүрлі жағдайда болатындығына орай, азалау жосыны да әртүрлі болып келеді. Өйткені өлік жөнелту салтында міндетті

сақталатын жоралғылармен бірге, міндетті атқару парыз етілмейтін, ерікті жоралғылар да бар.

Мәселен, көп жағдайда жасы жетіп қартайған, яки айықпас ауруға ұшырап тұз-дәмі таусылған адам немесе алыста жүріп арманда кеткен азаматтың еліне өсиет етіп қалдырған өлең үлгілері бізге жеткен... Мұндай арыздасу өлеңдерінің азалау фольклорының басқа жанрлық түрлерінен өзгешелігі—ол адам демі үзіліп, көзі жұмылмай тұрып айтылатындықтан, бірақ өліммен тікелей қатысты болғандықтан, осы ғұрыптың бір бөлшегі ретінде танылады. Яғни, ақтық сапарға жөнелту рәсімінің дәстүрлі ретіне қарай санамаласақ, қазақтың азалау ғұрпы алдымен арыздасудан басталады. Жасы келіп немесе ұзақ аурудан сарылып, кейде апатқа, айықпас дертке ұшырап, ажал сәтінің жеткенін сезген зерделі жандар ағайын-туғанын, жора-жолдастарын жинап қоштасады. Мұндай қоштасу кейде алыста жүріп, арманда кеткен адам аузымен де айтылады. Бұдан кейінгі әрекет—қазаны жақын жуығына естірту, естірте отырып көңіл айту, жұбату. Одан әрі қаза болған адамның жақын-жуығының жоқтауы.

Жерлеу ғұрпының фольклоры құрылымы аса күрделі әрі қайшылықты, сан түрлі жөн-жоралғылардан тұратын кешенді жүйе. Өйткені оның негізі—жалпы тіршілік ұғымына қарама-қарсы мәндегі өлім оқиғасы. Аталмыш ғұрыпқа қатысты фольклордың пайда болу, даму, өзгеру тарихы адамзат санасының көне замандардан күні бүгінге дейінгі ой-түсініктерінің тарихымен тығыз байланысты.

Жерлеу ғұрпы фольклорының өзге ғұрыптан басты өзіндік ерекшелігі өлім жайлы көнеден күні бүгінге дейін жалғасқан түрлі түсініктермен байланыстылығы. Сондықтан аталмыш ғұрыпқа қатысты өлеңдердің өзіндік ерекшелігі жайында М.Әуезов: «Көздің жасы, жүректің жалынымен шығатын қаралы өлең әшейіндегі қызық, жұбаныш үшін айтылатын өлеңнен бөлек болу керек»³,—деп тұжырымдаған.

Өлім—қорқынышы жоқ, өмір мен өлімнің аражігін ажыратпайтын адам санасының балаң шағында өлім бір күйден екінші күйге ауысу деп ұғынылған. «*Ажал*—ол да өмір, бірақ басқаша өмір. Өлген адам жоғалды деп саналмай, ол басқа өмірге көшті, алғашқы өзінің түріне қайтып келді деп түсінілген»⁴.

³ Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. – Алматы, 1991. – 26-б.

⁴ Қасқабасов С.А. *Қазақтың халық прозасы*. – Алматы, 1984. – 70-б. 17

Жан шыға салысымен марқұмның туыстары мен жақындарының қатты айғайлап жылауы бүкіл дүниежүзі халықтарына ортақ. Бұл рәсімнің қайғы күйінішін білдіруден бұрынғы мағынасы: «өлген адам бұл өмірден мүлде қол үзген жоқ, бәрін естіп біліп, сезінеді, сондықтан оған әлі де әсер етуге болады» деген көне түсінігін білдіреді.

Көне жан шақыру рәсімдерінің заман өте келе аруақты тебірентіп, мазалауға тыйым салуға байланысты жойылып, сарыны ғана сақталған: яғни адамның жаны мен тәнінің ажырауын—өлім құбылысы ретінде түсінудің

басы аруаққа табынудан бұрын-ақ пайда болып, кейінгі замандарға дейін жеткен.

Келе-келе өлгеннен сескену, оның жанына жағдай жасау туралы ой-түсініктер күрделеніп, бір жүйеге түсе бастаған.

Ерте рулық қоғамның жетілуіне байланысты жанның өлмейтіндігі туралы түсініктер белгілі бір арнаға тоғысып, аталар аруағы ұғымына жинақталған. Егер матриархатқа табиғат культі тән болса, көне патриархат дәуірінде аталар аруағы басымдық ала бастайды. Бұл әсіресе көне патриархаттың дамып, ру ақсақалдарының ерекше рөл атқарған кезінде күшейе түскен. Бұл кезеңде аталар аруағы «құдайлық», «киелілік» мән иеленген.

Демек, сол кездің өзінде аруақтарды қайырымды етуге тырысып, киіммен, тамақпен, түрлі бұйымдармен қамтамасыз етіп, басына үй (пана) тұрғызған.

Жанның мәңгілік өлмейтіндігі туралы көне сенім дами келе күрделеніп, жан-жақты жетілу нәтижесінде дербес өмір сүруге қабілеті бар мәнге, аруақтар туралы ілімге дейін жетті.

Бұл жөнінде Ш.Уәлиханов: «Өлген адамның о дүниедегі хал-ахуалы жерленгендегі, жерленгеннен соңғы ырым-жоралардың салт-санаға тән бұзылмай орындалуына байланысты еді. Егер өлімнен кейінгі ырым-жоралар дұрыс орындалса, өлген адамның рухы жайбарақат күйге түсіп, өз үрім-бұтақтары мен туған-туысқандарына шапағатын тигізіп, жебеп жүреді, ал олай болмаған жағдайда жауығып, аруағы қарғап-сілейді»⁵—дейді.

⁵ Уәлиханов Ш. Таңдамалы. I т. – Алматы, 1985. – 174-б.

Қазақ халқының жерлеу ғұрпы өзегінде көне түсініктердің сарқыншақтары мұсылмандықтың басымдық алуына байланысты бір ізге түсіп, ортақ заңдылықтар ретінде қабылданған.

Қалыптасқан салт бойынша, өлім халіне жақындаған жасы келген я сырқат адамның алыс-жақын ағайын-туғандарына хабар беріліп, көзі тірісінде арыздасып, қоштасуға мүмкіндік тудыру, оның соңғы тілегін, тірілерге айтар аманатын естіп қалу парыз саналған. Осы сәттен бастап, адамды о дүниеге жөнелтудің дәстүрлі шарттары қатаң сақталып, бұлжытпай орындалуы қадағаланған. Ең алдымен иман калималары айтқызылып, жанның тәннен шығуы үшін қолайлы жағдайлар жасалған (аузына су тамызу, жастығын алу, көзін жабу, оқшаулау т.б.).

Тиісті жөн-жосықтар түгел атқарылған адам мұсылманшылықта «иманы үйірілген» адам ретінде танылады. Марқұмға тіленетін ең игі тілектің де мазмұны оның иманды болуы туралы ойлардан құралады. Түрлі себептермен атқарылмай қалған тиісті осы жөн-жосықтың өкініші өлеңге сарын болып қосылады.

Оқшауланған марқұмның денесі жерленгенге дейін көзден таса етілмей, күні-түні күзетіледі де, үйдің жарығы қырық күнге дейін сөндірілмейді. Бұл зиянкестер қастандық жасауы мүмкін деген көне түсініктен туған.

Өлгелі жатқан адамның маңында толық тыныштық сақталып, жан шыққаны белгілі болған соң ғана әйелдер қатты дауыс шығарып, жылайды.

Кісінің қайтыс болғандығы туралы қаралы хабарды оның жақын-жуығына бірден айта салмай, ауыр хабарға психологиялық тұрғыдан дайындап алып барып, жеткізу үрдісі қазақ халқының берік қалыптасқан ізгі дәстүрі болған. Ол жөнінде М.Әуезов: «Естіртудің мол ұшырасуы қазақ халқының жан дүниесінің тазалығын, қайғы көріп, қаралы болғанға қабырғасы қайысып, ауыртпалықты бірге көтерісетінін, оның адамның күйініш-сүйініштерін терең сезінген сыпайыгершілігін, көргендігін танытады» деп пікір тұжырымдайды⁶.

⁶ Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. – Алматы, 1991. – 27-б.

Жыл бойына азалы үй назардан тыс қалмай, жерлеуге келмегендер келіп, көңіл айтып, жұбатып отырған. Дүниеден озған адамның жасына, жынысына, қоғамдағы орнына байланысты естіртудің, көңіл айтып, жұбатудың мазмұнында өзгешеліктер болады. Көңіл айту, жұбатудың мәні: әркім өзінің сөз шеберлігіне қарай жылы сөйлеп, марқұмға иман тілеп, артындағыларға жақсылық, тіршілік тілеу. Онда тірлікке таяныш боларлық тұжырымдар түйінделіп, қаралы көңілге жұбаныш етерлік мәні бар ойлар ғана айтылады. Яғни «Ауыр хабар алғашқы рет естілетін жерде құр қайғының бірін айтып, жараның аузын ашып қоймай, қазақтағы бауырмалдық, туысқандық, жан күйерлік жолымен соның емі сияқты жұбату да айтылады⁷».

Жұбату, көңіл айту үлгілерінің өзі қарапайым мағынадан күрделі ойтұжырымға дейін өскен. Оны айтушы тұлғалардың кім екендігіне байланысты (ақын, аузы дуалы шешен, көпті көрген қарт т.б.) көркемдік қуаты күшейеді.

Естірту, көңіл айту үлгілерінің әйгілі ақындар, шешендер айтқан көркем үлгілерімен қатар, қарапайым үлгілері де сақталғандығын томға енген мәтіндер айғақтайды.

⁷ Әуезов М. *Шығармаларының елу томдық жинағы. 4-том*. – Алматы, 2001. – 33-б.

Жерлеу ғұрпының ең маңызды құрамдас бөлігін құрайтын вербальді, сөздік формаларының (дауыс салу, дауыс айту, жоқтап жылау, жоқтау айту) өзегінде сөздің көне магиялық қызметі туралы түсінік сақталған. Өйткені сөз арқылы марқұммен сөйлеседі, оған о дүниеге игілік тілейді, кейінірек мұңшерін шығарады, тәрбие-тағылым түйіндейді. Бұл мұсылмандық түсінікте де жалғасын тауып, Құран сүрелерінің киелілігі туралы оймен көмкеріледі. Жоқтаушы өз сөзінде дұға арқылы марқұмға көмек етуді көптің есіне ұдайы салып отырады.

Осыдан бастап ауық-ауық көрінетін сөзбен дауыс айтып жылау рәсімдерінде түрлі дәуірлерге тән таным элементтері араласып жүреді. Ол бастапқыда рәсімнің өзі, кейіннен оның сөздегі жаңғырығы ретінде көрінеді. Бұған мысал ретінде қан, шаш, тырнақ т.б. заттардың магиялық мәні жайлы ұғымдарды айтуға болады. Осы томдағы марқұмды *оң жаққа салу, сүйек пен қоштасу, тұлданған атпен, киіммен қоштасу* мағынасындағы мәтіндер осының дәлелі.

Дәстүр бойынша, өлген адамның әйелі, қыздары, апа, қарындас және келіндері шаштарын жайып салып, бүйірлерін таянып, ылғи да жылаумен болады да, көңіл айта келген әйелдер жағы да олармен бірге жыласады. Жылау үстінде марқұмның туған қыздары мен әйелінің шаштарын тарқатып жайып жіберіп, жетісі өткен соң қайтадан өріп беру рәсімдері жайлы Н.И. Гродеков⁸, Х. Арғынбаев⁹ түрлі мағлұматтар береді.

Л.Я. Штернберг көптеген халықтардағы осы рәсімді кеңінен зерттей отырып, адамның қаны мен шашы өмірдің негізгі элементі ретінде ұғынылып, марқұмның жанын қайта тірілтіп, қалпына келтіру үшін берілетін құрбандық ретінде жұмсалғандығын айқындаған¹⁰.

Көне түркілерде де тек жесір емес, марқұмның бүкіл жақын- жуығы шашын жұлып, беті мен құлағын жаралағандығы жайлы түрлі деректерді ғалым Ә.Т.Төлеубаев келтіреді¹¹.

Киелі күштерді мейірлендіру мақсатында қан беру арқылы жан ауыстыруды көздейтін рәсімнің бірі—марқұм жатқан үйді 7 рет айналып, әр айналған сайын бетін тіліп, көз жасын қанымен араластыра жылау әдетінің сілемі жерлеу салты өлеңдерінде көркемдік тәсіл түрінде сақталған.

Бұл түсініктің қазақ салтындағы көрінісі, яғни көне замандардан келе жатқан таным-түсінік іздері қазақ әйелдерінің «басым қаралы, бетім жаралы» дейтін ойларынан да аңғарылады. Бұл жағдай, әсіресе марқұмды үйден шығарарда өлген адамның әйелдері «ойбай» салып, дауыс шығаруы, оған ауылдағы басқа әйелдердің қосылып жылауы, қатты қимастық сезімнен өз бетіне жарақат салып, шашын жұлуы, бір жағы ауыр психологиялық халді танытса, екіншіден, әйелдің күйеуіне жанашырлығына сын ретінде қабылданған.

Яғни мұндағы қан шығару, бетіне жара салу ұғымдары «Қан—алғашқы адамдар үшін ең басты жандарының бірі жә не оның заттанған формасы¹² дейтін түсініктің қалдығы. Түсінік пен салт жойылған соң, бұл түсінік ғұрыптық өлеңдердің мазмұнындағы көркемдік формулаға айналған.

⁸ Гродеков Н.И. *Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области.* – Ташкент, 1889. – С. 259.

⁹ Арғынбаев Х. *Қазақ халқындағы семья мен неке.* – Алматы, 1973. – 108-б.

¹⁰ Штернберг Л.Я. *Первобытная религия в свете этнографических исследований.* – Л., 1936. – С.232-233.

¹¹ Төлеубаев А.Т. *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX—начало XX в.).* – Алматы, 1991. – С. 49-95.

¹² Абрамзон С.М. *Этнографические сюжеты в киргизском эпосе «Манас» // Советская этнография. 1947. №2.* – С. 141.

Негізінен, бұл салттың жойылуына мұсылмандық көзқарастардың дамуы әсер еткені белгілі. Өйткені, мұсылмандық шарт бойынша, адам баласының өз денесіне жарақат салуы күнә деп есептеліп, ақыретте жауапқа тартылады деп сақтандырылады.

Жуылып, тазаланған мәйітті үйдің ішінен шығарарда аяғымен шығарып, босаға алдында кідіртудің мәні әртүрлі тұрғыда түсіндіріледі: бір жағынан,

марқұмның үй-ішімен қоштасуын білдірсе, екіншіден, енді өлім қайталанбасын деген сақтану шараларын білдірген.

Жаназаға жиналған жұрттың ішінен 5-7 атаның ұрпағынан бір-бір адамның сүйекке түсілуі келісіледі, я ол жайлы марқұмның өзі өсиет етеді. Жуындырып болған соң мұсылмандық салт бойынша жаназа шығарылады. Бұл рәсімнің фидия кейде «даур, «искат» деп аталатын міндетті бөлігі мұсылмандық деп саналғанымен, оның негізі исламнан ерте дәуірдегі көшіру ғұрпынан бастау алады. Себебі Құранда біреудің күнәсін біреуге аудару жоқ, әркім тіршілігіндегі өз іс-әрекетіне сай Алла алдында өзі жауап беруі тиіс.

Ақыреттелген мәйітті кілемге орап, сыртынан тағы үш жерден байлап, жаназасы шығарылады. Жиналғандар тік тұрып (азан айтылмайды, еңкеймейді), жаназа намазын оқиды. Марқұмды үйден шығарарда әйелдер міндетті түрде айғай салып, дауыс қылады.

Өлікті лақатқа түсірген соң кебіннің басы, ортасы және аяқ жағында байланған жерін шешеді, бұл кезде сыртта тұрған адамдар қабірдің жас топырағынан бір-бір уыс топырақ тастаған соң, лақаттың аузы қыш кірпішпен жабылып, сыртқы үйін топырақпен толтырғаннан кейін Құраннан сүрелер оқылады.

Жерлеп болған соң, қабірден 40 қадам өткен соң оқылатын Құран сүрелерінің мәні—қабірге Мүңкір-Нәңкүр келіп, марқұмнан сауал алғанда оған демеу көрсету. Қабірдің ішкі жағы кейде шектеулі формада түсінілсе, бірде шексіз кеңістікті білдіреді. Пәни мен бақидың аралық шекарасы деп есептелетін—қабірге көму о дүние жер астында деген түсініктерді бекіте түскен.

Жерлеу барысында о дүние орыны жайлы көне түсініктерге мән беріледі. Мысалы, о дүниені күннің батыс жағымен байланыстыру, мүрдені күн аумай тұрып көму, марқұмның басын күнбатысқа қарату—таңертең ерте, күн батарда дауыс қылу күн культіне байланысты туған түсініктер.

Мәйітті қойып келген күні кешкісін құтпан намаздан соң оқылатын 4 ракат намазды да «Ысқат» деп атайды. Өлік шыққан үйге жетісіне, қырқына, жылына дейін үздіксіз адамдар келіп, Құран оқу парыз саналады.

Одан әрі қарай бірінен соң бірі жалғасатын аза тұту рәсімдерінде көне түсініктер мен исламдық ұғымдар қабат көрініс табады. Аза тұту—жерлеу салтының ежелден келе жатқан міндетті, құрамдас бөлігі. Ол бүкіл дүниежүзі халықтарында болған. Құранда аза тұту уақыттары туралы ештеңе айтылмаған. Оның негізі өлім процесінің түрлі сатыдан тұратындығы жайлы ежелгі түсініктермен байланысты, яғни исламнан көп бұрын пайда болған. Аза тұту исламды ұстанбайтын елдер салтында да бар.

Марқұмға қатысты атқарылатын түрлі рәсімдердің мән- мазмұнына сәйкес жоқтаудың да сипаты өзгеріп отырады. Мәселен, өлім хабары белгілі болып, жерленгенге дейінгі аралықтағы жоқтаудың мәні марқұммен сөйлесу, өзара қайғы- шер бөлісу сипатындағы дауыс салу, дауыс шығару деген ұғымдарды білдіреді. Бұл—арнайы жоқтау айтылғанға дейін әртүрлі дәрежедегі шер шығару үлгілерінен хабар береді. Яғни сөзбен жылаудың ең алғашқы бастауы—осы дауыста жатыр. Ол, ең алдымен, адам эмоциясының сыртқа

шыққан ең алғашқы формасы болса, оның сөзбен толығы—жылау өлеңдерін, дами келе жоқтауды туғызған. Томға енген мәтіндердің мазмұндық тақырыптық жүйесі де осы заңдылықты таныту мақсатында құрылған.

Дауыс шығару үлгілері негізінен қысқа-қысқа ой түйіндерді, қайғының ауыр салмағын танытатын үзік-үзік ой-сезімдерді бейнелейді және ғұрыптық рәсімдерге қатысты туындайды да, көркем жоқтаудың бастауы болып табылады. Себебі «Шер өлеңі өлгенше ұзақ болмайды, шер мен қайғы үстінде кісі ұзақ сөйлесіп тұруға әлсіз болады. Сондықтан шын қайғыны қысқа сөзбен көп мағынаны тізіп, тиімді қып айтады. Бұрын азалы үйге көңіл айта келген әрбір адам қатты айғайлап, жылап келуі міндет болған. Оның мәні «марқұм тірілердің даусын естиді» деген көне түсінікпен байланысты (сүйекті шығарғандағы және көміп келгендегі айғайдың мәні де осымен өзектес).

Дауыс айту, жылау өлеңдерінің көркемдігі кемел болуы шарт емес. Онда бұрынғы айтылғандарды қайталау, ұқсас жағдайларды өзгертіп қолдану орын ала береді. Ал жоқтау бір адамға ғана арнайы шығарылып, бір-ақ рет орындалады.

Қалыптасқан сарындардың бәрі арнайы орындалатын жоқтауларда кеңейіп, көркемденіп ұлғаяды. Ежелден келе жатқан сарындарды пайдалана отырып, өз жанынан өлең шығару қазақ әйеліне міндет саналған. Шығарып қана қоймай, оны жұрт алдында орындауы тиіс болған.

Жоқтауларда ортақ сарындар көркемдік әдіс ретінде жұмсалғанымен, әрбір адамға шығарылатын жоқтау тыңнан толғанады. Өйткені «басқа біреудің айтқан жоқтауын айту, жаттама өлеңді айту—қазақ ұғынысына мін»¹³.

Көп жоқтаудың өз бетінше шығарылған сарыны, даусы болады. Ескі әдет бойынша, ертеңді-кеш сол сарынға жоқтау өлеңді қосып, дауыс қылады.

Марқұм жерленіп болған соңғы жылаудың аясы кеңейіп, көркемделе бастайды. Бұрын арнайы жоқтатып, арнайы тыңдалғандықтан жоқтауға ерекше мән берілген. Мұнда қайғы үстіндегі ауыр күйзелістен гөрі, тоқтам, мойынұсыну, көндігу басым бола бастайды.

¹³ Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. – Алматы, 1991. – 27-б.

Көркем жоқтаулардың сюжетін құрайтын негізгі сарындарды былайша топтастыруға болады: марқұмды арғы ата-бабасынан таратып, тізбектей жырлау; өлімнің себебін суреттеу; тірілердің қайғы-қасіретін суреттеу; ұрпағына үміт арту немесе тоқтам, тәубе ету сарыны.

Жылы толғанша таңертең ерте және күн батарда әрі көңіл айта келгендерге қаратыла айтылатын жоқтау сарынымен арнайы орындалатын жоқтаулардың композициялық құрылымы, көркемдік кестесі әрқилы болып келеді. Сондай-ақ жыл аралығындағы атқарылатын кәделер үстінде айтылатын сөз бен жылау үлгілерінің жылында және асында айтылатын жоқтаулардан үлкен айырмашылығы бар. Көшкенде де қаралы үйдің көші ең

алдында жүріп отырған, жолай ауыл кездесе, жақындағанда зарлы дауыспен жылап, жоқтаған. Мұндай жағдайда жолай кездескен ауылдың қаралы көшті тоқтатып, күтіп, басу айтып, ас-су ішкізіп, аттандыруы парыз саналған.

Халық дәстүрі бойынша айттырылып, қалыңмалы төленген, бірақ әлі ұзатылмаған қыздың кенеттен жігіті қайтыс болса, қыз күйеу ауылына көшіріліп, жылына дейін аза тұтып, сонан соң әменгерлік салт бойынша қайын жұртында қалдырылған. Мұндай жағдайда туған жоқтау «*Ақтай жоқтау*» деп аталып, оның өзге жоқтаулардан мазмұнында да өзгешелік болатындығын томдағы «Сыздықты жоқтау» арқылы көз жеткізуге болады.

Көне «О дүниелік өмір» жайлы сенім ислам дінінде «Алланың иелігі, пайғамбарлардың шапағаты тиетін орын» дейтін түсінікке ұласқан. Бұл жоқтауларда марқұмды Алла мен пайғамбарға тапсыру арқылы сипатталады.

Көне замандардан желісі үзілмей, исламдық ұғымға дейін жалғасып, бірақ түрленіп, өзгеріске түскен сенім—марқұмның өлілер еліне сапар шегуі. Ол бірте-бірте күрделенген. Оның бірі көне ұғым болса¹⁴, екіншісі мұсылмандық түсініктегі ақыреттен кейінгі жұмаққа баратын жол.

О дүниелік ұғымдар әуелгіде аспан, жер, батыс, солтүстік т.б. бағыт-бағдар түрінде көрінсе, біртіндеп күрделеніп, нақтылана түскен.

¹⁴ Чистяков В.А. Представление о дороге в загробный мир в русских похоронных причитаниях XIX-XX вв. // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982. – С.114-127.

Өмірден өткендердің тірілерді желеп-жебеп, көмектесуі, қысылғанда сүйеп қолдауы көне діни сенім—ата-бабалар «аруағының кереметтігіне» табынуға байланысты туған. «Өлі жебемей, тірі байымайды» деген мақал да исламнан бұрынғы көзқарасты білдіреді. Себебі мұсылман дінінде бір Алла ғана игілік әкелуші, дүниені жаратушы. Адам бұл дүниеде белгілі бір уақытта сынақта жүреді де, Алла әмірімен өлім арқылы кері қайтарылады. Бұл «Өзге өтірік, өлім шын, «Тумақ сүндет, өлмек хақ» дейтін тұжырымдармен түсіндіріліп, санаға сіңдіріледі. Әр пенденің жан тапсыруы қылған амалына лайық болады:

Бұл жөнінде Құранда «Ол сондай, Алла ізгі іс жүзінде қайсыларың жақсы әрекет ететінінді сынау үшін өлім мен тіршілікті жаратқан!» деп жазылған¹⁵.

Мұсылмандық сенім бойынша жан адам баласына Алланың уақытша мерзімі келгенде қайтарылып алынады. Және қабыр осы дүниеден ақыретке өтудің өткелі, сынақ дүние мен ақырет арасындағы әлем. Өлген кісіге алғашқы сауал қабырда қойылып: «Құдайың кім? Пайғамбарың кім? Дінің не?—деп сұралады да, сауалға мұсылмандық тұрғыда жауап берген адамның жәннатқа көшуі деген сөз. Ал қабыр осы дүниеден ақыретке өтудің өткелі, сынақ дүние мен ақырет арасындағы әлем.

Өлік қойылған түнде үзбей Құран сүрелерін оқудың негізгі мақсаты да—осы сұрақ алынып жатқанда марқұмға демеу көрсету, күнәсін кешуге тілек тілеп, жаратушыға жалбарыну.

Құранда баяндалатын¹⁶ адам баласының жасаған жамандық пен жақсылығының таразылар күні барлығы бір Аллаға сеніп, шектеулерінен

тыйылып, дұрыс жолда жүргендердің осы күні Алладан сыйлық алып, сенбегендері жазаланатындығы жайындағы түсініктер жерлеу фольклорындағы негізгі сарынның бірін құрайды.

Сондай-ақ исламдық түсінікте—өлген соң тірілетін адамдардың жиналатын жері «мақшар» деп аталып, пайғамбарлардан бастап, барлық адам баласынан сұрақ алынып, жауапқа тартылатындығы жөнінде уағыздалады.

Бұл жайында Құранда «Адамның жақсылығы мен жамандығы Алла білетін таразыда өлшенеді. «Сол күнгі іс-әрекет өлшенетін таразы әділ...»¹⁷ деп көрсетілген.

Көне заманғы марқұмның басқа дүниеге сапары мұсылмандық ұғымдағы жұмаққа жетудің өткелі ретінде көрінеді. Жұмаққа баратын жол қылкөпір арқылы өтеді. Ол «қылдан да жіңішке, қылыштан өткір көпір» түрінде сипатталады. Барлық адам одан өтеді, ол әркімнің тіршіліктегі әрекетіне қарай не кеңейеді, не тарылады¹⁸.

Ислам дінінде—Аллаһ тағала әмірлерінен именіп, бойұсынуда болғандар үшін жаннаттан орын дайындайды деп көрсетілген¹⁹.

¹⁵ Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі). Мүлк сүресі. 67/2 аят. – Медине, 1991. – 562-б.

¹⁶ Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі). Кеһр сүресі. – Медине, 1991. – 299-б.

¹⁷ Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі). Мұминун сүресі, 102-103 аят. – Медине, 1991. – 348-б.

¹⁸ Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі). Мәриям сүресі. 71-аят. – Медине, 1991. – 297-б.

¹⁹ Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі). Кеһр сүресі. 30 аят. – Медине, 1991. – 297-б.

Жерлеу фольклорының негізгі сарындарын құрайтын жұмақтан орын тілеу тілегінің мәні де осыған байланысты.

Жұмаққа барғандар мәңгілік жас қалпында қалып, ғажайып рахат күй кешеді деп сендіріледі²⁰.

Ал тозақ—Алла тағаланың барлығы мен жалғыздығына иман келтірмей, оның әмірлеріне қарсы келгендер үшін дайындалған орын. Ол жаннатқа қарама-қайшы суреттеледі.

²⁰ Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі). Нақыл сүресі. 31 аят. – Медине, 1991. – 270-б.

Шариғат талаптары жылап-сықтауды қоспағанымен, оған мүлде тыйым сала алмаған, халықтың ежелден келе жатқан салтын мүлде ығыстыра алмаған. Өйткені жақынынан айрылған жан жүрек қайғысын шығаруда ежелден қалыптасқан дәстүрлі салтқа сүйенген.

Мұсылмандық шарттардың көне түсініктерге тыйым салғаны жоқтау жолдарынан да көрініп қалады. Дегенмен өлім салған ауыр зардап (әсіресе, жас өлім тұсында) ешқандай шектеу, тыйымға бағынбай, сыртқа шығады.

Қазақ фольклорының батырлық жырларына тән белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар тұсында «өнім бергіштік» қасиеті жоқтау өлеңдерінен

де көрінеді. Кешегі Ұлы Отан соғысы тұсындағы жоқтау үлгілері мен желтоқсан күрбандарын ана атынан жоқтайтын ақын Заида Елғондинованың өзгеше болмысты туындылары арнайы әңгіме өзегі боларлық.

Бұл дәстүрдің жазба әдебиетіндегі үлгілерін елдің елеулі ұл-қыздары Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев, Күләш Бәйсейітова, Жәнібек Кәрменов, Асқар Сүлейменов, Оралхан Бөкеев, Жұматай Жақыпбаев дүниеден көшкенде туған көркемдік кестесі бөлек жырлар құрайды, бұл ардақтысын аялай білген халықтың түп-тамыры тереңнен басталатын өшпес дәстүрінің жаңғырығының айғағы. Онда тірлігінде айтылмаған жақсы лебіздер, өзі ести алмаған халық бағасы, қайтқан жанның арман-аңсары мен артындағылардың сан түрлі сезімі мен қимас көңілі өрілген.

Жоқтау дәстүрінің объектісі—тек адам ғана емес, сүйікті атын, туған жерін, жастық шағын, алғыр құсын, мылтығын, тіпті насыбай шақшасын жоқтау болып келуі де мүмкін. Бұның бәрінің жоқтау деп аталуына жоқтау поэтикасына тән кейбір белгілердің көрініс табуы негіз болады.

Жинақтай келгенде айтарымыз—әу баста адам жанының өлмейтіндігі туралы ұғым дамып, аруақтар культі бірқұдайлық дінге дейін жалғасқан. Осыған байланысты жерлеу ғұрпының рәсімдері де, оған қатысты фольклор да сан түрлі күйді басынан кешірген.

Әсіресе «советтік өмір салтын орнықтыру идеясын ұстанып, бұрынғы әдет-салттармен арнайы күрес шаралары жүргізілген «кеңестік дәуірде» аталмыш ғұрып елеулі өзгерістерге ұшырады. Көне рулық қоғамға ғұрыптың тұтастай магиялық қызметі (сөз, іс-әрекет, заттық әлем) тән болса, келе-келе ғұрыптың сөздік бөлігі басымдық алып, онда ғұрыпты тудырған көне таным-түсініктер көркемдік қызмет атқарды. Өлім жайындағы ұғымдардың өзгеріп, дамуы нәтижесінде ғұрып пен оған қатысты өлеңдердің негізгі қызметтері көмескіленіп, бүгінгі күнге сарқыншақ күйінде жетті. Ғұрыптың жекелеген рәсімдері ғана атқарылды да, марқұм жоқтаусыз-ақ жөнелтілді. Әрине, кейбір өңірлердегі жоқтап, жылау дәстүрінің әлі осы күнге дейін сақталғандығын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ олар жеке адамның немесе отбасы мүшелерінің марқұмға деген қайғыру сезімін білдірумен ғана шектеледі. Яғни жерлеу ғұрпы фольклорының аясы тарылып, оның жақынын жоғалтқан жандардың қайғы-шерін шығару мағынасы ғана қалған. Сондай-ақ азалау рәсімдерінің көне түсініктерден туған белгілі бір уақытта бұлжытпай атқарылу міндеттілігіне де өзгеріс еніп, отбасының мүмкіндігіне, жиналған қауым уақытының ретіне қарай рәсімдерді жинақтап, біріктіріп өткізуге дейін өзгерді. Дегенмен халықтық дәстүрлердің құнды тұстары өзгерген, түрленген күйде күні бүгінге дейін жалғасуда. Сан ғасырлардан келе жатқан ғұрыптық рәсімдер қайғылы жандардың көңілін аулау, күйзелістен шығару, марқұм алдындағы өздерінің міндет-парызын атқарудың құралы ретінде әлі де аса бағалы, сол арқылы қайғылы жандар көңіл жұбатысып, тіршілігіне тәубе етеді. Халықтың «қайғыны бөліссең, азаяды, қуанышты бөліссең, көбейеді» дейтін тұжырымы да осыдан туған. Қазіргі кезеңдегі (әсіресе қала жағдайындағы) азалы музыка, марқұмды еске алу сәттері, ел болып ас беру,

ескерткіш тақта ілу, естеліктер жазу да жерлеу ғұрпының жаңарған, жаңғырған түрлері болып табылады.

*Дүйсенгүл ЖАҚАН,
М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының аға ғылыми қызметкері*